Volume-2, Issue-1, Febuary 2019

Anekant Journal of Humanities and Social Sciences

प्रा. कानडे शोभा भिमप्पा
सहाय्यक प्राध्यापक,
इतिहास विभाग,
तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय,
मो.नं. **9922518620**
ई–मेल :
shobhakanade15@gmail.com

एकोणिसाव्या शतकातील ब्रिटिशकालीन शिक्षणव्यवस्था

प्रस्तावना :

कोणत्याही रा”ट्राच्या भवितव्याच्या दृ”टने तेथील जनता शिक्षित व सुजाण असणे ही अत्यंत महत्त्वाची बाब ठरते. भारतही या नियमाला अपवाद नाही. एकोणिसाव्या 'ातकात आधुनिक शिक्षणाचा भारतात झालेला विकास या रा”ट्राच्या पुनरूत्थानाला फार मोठया प्रमाणात कारणीभूत ठरला. एकोणिसाव्या 'ातकात ब्रिटिशकालीन शिक्षण व्यवस्थेचे कशापध्दतीचे स्वरूप होते हे प्रस्तुत 'ाोधनिबंधाच्या माध्यमाद्वारे स्प”ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

पारंपारिक भारतीय शिक्षणव्यवस्था –

समाजसुधारणा आणि शिक्षण यांचा अतिशय निकटचा संबंध आहे. सामाजिक सुधारणेला चालना देणारा महत्त्वाचा घटक म्हणून शिक्षणाचा उल्लेख केला जातो. भारतीय समाजाच्या अधोगतीचे एक प्रमुख कारण बहुजन समाजाचे अज्ञान व निरक्षरता हे होते. बहुजन समाजाला अज्ञान अंधकारातच ठेवण्यात येथील वरि”ठ जातीचे हितसंबंध गुंतले असल्यामुळे बहुजन समाजाने शिक्षण घेऊ नये किंवा त्याने शिक्षणाचा विचारही करू नये अशी व्यवस्था करण्यात आली होती.[१] भारतात सार्वत्रिक शिक्षणाची कल्पना समाजात प्रचलित नव्हती. उपजिविकेसाठी जेवढे आवश्यक आहे. तेवढे शिक्षण लोक प्राप्त करीत असत लिहिणे आणि वाचणे हे समाजाच्या एका छोटया वर्गापुरतेच मर्यादित होते. बहुतांशी शिक्षण हे ब्राम्हण वर्ग आणि समाजातील वरच्या वर्गापुरतेच मर्यादित होते.[२]

वॉरेज हेस्टिंग्ज –

इ.स. १७७४ मध्ये वॉरेन हेस्टिंग्ज भारतातील कंपनीच्या प्रदेशाचा पहिला गव्हर्नर जनरल बनला. हया पदावर तो १७85 पर्यंत होता.[३] वॉरेज हेस्टिंग्ज हा भारतीय कायदे व वाड्.मय यांचा चाहता होता. इ.स.१७8१ मध्ये त्याने कलकत्याला एक मदरसा स्थापन केली. तेथे अरबी व फारसीचे अध्ययन केले जाऊ लागले.[४] इ.स. १७9१ मध्ये बनारसचा ब्रिटिश सेसिडेंट 'डंकन' हयाने हिंदूच्या धर्म साहित्य व कायद्यांचा अभ्यास करण्यासाठी बनारस येथे संस्कृत महाविद्यालय सुरू केले.[५] प्राच्य विद्यांच्या प्रसारासाठी ब्रिटिश 'ाासनाने जे काही प्रयत्न केले. मुळात त्यांचा उद्‌देश भारतीय संस्कृती समजून घेण्याचा होता. त्यांचे प्रारंभीचे प्रयत्न फारसे यशस्वी झाले नाहीत.

रिचर्ड वेलस्ली –

इ.स. १७98 मध्ये रिचर्ड बेलस्ली गव्हर्नर जनरल बनला. इ.स. १8०5 पर्यंत हया पदावर होता. भारतीय राज्यांना इंग्रज नियंत्रणाखाली आणण्यासाठी वेलस्लीने तैनाती फौज पध्दतीचा वापर केला. त्यामुळे भारतात इंग्रज सत्ता सर्वश्रे"ठ बनली.[६] इ.स. १8०० मध्ये वेलस्लीने कलकत्ता येथे फोर्ट विलियम कॉलेजची स्थापना केली.[७] हया कॉलेज स्थापण करण्यामागचा उद्‌देश कंपनीच्या प्रशासकीय अधिकाऱ्यांना भारतीय संस्कृती समजून घेणे हा होता. हया कॉलेजने इंग्रजी-हिंदुस्थानी 'ाब्दकोश आणि हिंदुस्थानी व्याकरण व इतर काही पुस्तके प्रकाशित केली. मुळात कॉलेज उद्‌देश जरी प्रशासकीय अधिकाऱ्यांसाठी असला तरी भारतीयांना देखील याचा नक्कीच फायदा झाला.

माऊंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टन –

१ नोव्हेंबर १8१9 रोजी एलफिन्स्टन मुंबई प्रांताचा गव्हर्नर बनला. 'बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटी' ही संस्था १8१5 मध्ये स्थापन झाली. या संस्थेने नेटिव विद्यार्थ्यांसाठी इ.स. १8१8 मध्ये 'ाळा सुरु केली. एलफिन्स्टनच्या प्रेरणेने इ.स. १8२० मध्ये हिंदी मुलांच्या शिक्षणाचा विकास करण्यासाठी नवीन संस्था स्थापन करण्यात आली. सर्वात

महत्त्वाचे म्हणजे संस्थेने शिक्षणासाठी माध्यम म्हणून देशातील प्रादेशिक भा"ांचा पुरस्कार केला.[8] खरेच ही गो"ट उल्लेखनिय आहे. कारण आपल्या देशामध्ये तात्कालिन परिस्थिती बघता शिक्षणाच्या माध्यमात संस्कृत भा"ेचा पगडा होता. संस्कृत तर ठराविक वर्गाची मक्तेदारीच होती. बहुजनवर्गाची ौक्षणिक प्रगती कशी असू 'ाकते. याचा अंदाज येतोच. अस्पृश्यांच्या शिक्षणाचा विचार न केलेलाच बरा, कारण तात्कालिन परिस्थितीत त्यांना तर जगण्याचा हक्कच नाकारला होता. अशा परिस्थितीत एलफिन्स्टनला खात्री होती की लोकांमधील अंधश्रध्दा आणि अज्ञान केवळ शिक्षणामुळेच दूर होऊ 'ाकेल. अशा इंग्रज राजवटीमुळे व्यापक का नसेना परंतु सर्व जातींच्या मुलांना आणि मुलींना शिक्षण घेण्याची 'ाक्यता निर्माण झाली. एलफिन्स्टन १8२७ ला निवृत्त झाला त्याच्याच नावाने १8२७ मध्ये 'एलफिन्स्टन इन्स्टियूट' ही संस्था स्थापन करण्यात आली.[9]

पाश्चात्य वैद्यकशास्त्र -

कलकत्ता मेडिकल कॉलेजची स्थापना पाश्चात्य वैद्यकशास्त्र शिकविण्याकरिता इ.स. १8३5 मध्ये करण्यात आली.[१०] परंतु ही संस्था अयशस्वी होईल असे भाकित करण्यात आले. कारण मृताच्या 'ावाला शिवण्यास हिंदु धर्माच्या उच्च जातींना प्रतिबंध होता. तथापि या अडचणीस न जुमानता 'मधुसूदन गुप्त' यांनी धाडसी विद्यार्थी जमा करून मानवी 'ारीरावर 'ास्त्रवैद्यकीय प्रयोग करण्याचे काम सुरू केले.[१२] मधुसूदन गुप्त यांच्या या धाडसी निर्णयाबद्दल त्यांना समाजाचा रो"ा नक्कीच पत्करावा लागला असेल.

खिस्ती मिशनरी -

पाश्चात्य विद्येच्या प्रसाराला उत्तेजन देणारा दुसरा वर्ग खिस्ती मिशनरी यांचा होय. इ.स. १8१8 मध्ये श्रीरामपुर येथे केरी, मार्शमन आणि यार्ड या तिघांनी मिळून पहिले मिशनरी कॉलेज स्थापविले आणि त्यानंतर बारा व"ांनी अलेक्झांडर डफ याने हिंदुस्थानातील मिशनऱ्यांच्या कार्याचे सर्वच धोरण बदलून धर्मप्रसारापेक्षा शिक्षणप्रसारावर अधिक जोर देण्याचे ठरविले आणि त्या उद्देशाने कलकत्यास एक 'ााळा व कॉलेज स्थापिले. मद्रासमध्ये

मिशनऱ्यांचे प्रयत्न याच्याही पूर्वी सुरू झाले होते. इ.स. १७8७ मध्येच 'इ वॉझं' नावाच्या मिशनऱ्याच्या देखरेखीखाली काही मिशनरी 'ााळा चालू होत्या.[१३]

मेकॉले –

गव्हर्नर जनरलच्या कौन्सिलचा सदस्य या नात्याने मेकॉलेने २ फेब्रुवारी १8३5 रोजी आपले महत्त्वाचे टिपण (Minute) कौन्सिलसमोर ठेवले. मेकॉलेने इंग्रजीचे जोरदार समर्थन केले. मेकॉलेचा हा दृष्टिकोन बेंटिक सरकारने म्हणजेच विलियम बेटिंक जो इ.स. १8२8 ते १8३5 या कालखंडात गव्हर्नर जनरल होता. ७ मार्च १8३5 रोजी असा ठराव संमत केला की, भवि"यात कंपनी सरकारने युरोपियन साहित्याच्या उन्नतीसाठी प्रयत्न करावा व त्यासाठी माध्यम म्हणून इंग्रजीचा वापर करावा. ज्याद्वारे इंग्रज सरकारने भारतातील उच्च वर्गाला इंग्रजी माध्यमातून शिक्षित करण्याचे ठरविले.[१३] मेकॉलेच्या इंग्रजी माध्यमाच्या योजनेमुळे भारतात मात्र उच्च वर्गीयांचा एक मध्यमवर्ग उदयाला आला. जो वकील, डॉक्टर, इंजिनियर, कारकुन, शिक्षक अशी पदे भू"ावू लागला.

वूडचा अहवाल –

अर्ल ऑफ ॲबरडीनच्या संमिश्र मंत्रीमंडळात (१85२-55) नियंत्रण मंडळाचा अध्यक्ष असलेला चार्ल्स वूड त्याचा इंग्रज जमातीवर आणि त्यांच्या संस्थांच्या कार्यकुशलतेवर पुर्ण विश्वास होता. हया संस्था सर्व जगासाठी आदर्श सिध्द होतील असे त्याचे मत होते. १85४ मध्ये भारताच्या भावी शिक्षणासाठी एक विस्तृत योजना बनवून वूडने अखिल भारतीय स्तरावर शिक्षणाच्या निर्देश पध्दतीने संघटन केले. ही पध्दती भारतीय शिक्षणाची मॅग्ना-कार्टा (Magna Carta) मानली जाते. कारण त्यांच्या शिफारशी सर्वसमावेशक होत्या. उदा. उच्च शिक्षणाचे सर्वात उत्तम माध्यम इंग्रजी आहे, परंतु त्याचबरोबर देशी भा"ाांनाही प्राध्यान्य देण्यात आले. खेडयामध्ये प्राथमिक 'ााळांची योजना आखली गेली. शिक्षण क्षेत्रात खाजगी प्रयत्नांना चालना देण्यासाठी अनुदान पध्दती सुरू केली. व्यावसायिक, तांत्रिक शिक्षणावर भर देण्यात आला. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे लंडन विद्यापीठाचा आदर्श समोर ठेवून कलकत्ता, मुंबई व मद्रास येथे विद्यापीठे सुरू करण्यात आली. स्त्री शिक्षणाला

प्रोत्साहन देण्यात आले. अध्यापक प्रशिक्षण संस्था स्थापन करण्याची शिफारस करण्यात आली.[१४]

भारतीय समाजात स्त्रीचे अस्तीत्त्व बहुतांशी चूल-मूल पर्यंतच मर्यादित होते. तिच्यावर धर्माची अनेक बंधने लादण्यात आली होती. अशा भारतीय स्त्रियांच्या शिक्षणाचा विचार ब्रिटिश 'ाासन करीत होते. हा स्त्री विश्वातला अमूलाग्र बदल होता.

हंटर आयोग –

१85४ नंतर वूडच्या शिफारशी लागू केल्यानंतर शिक्षणाच्या प्रगतीचे निरिक्षण करण्याच्या उद्देशाने सरकारने १88२ मध्ये हंटरच्या अध्यक्षतेखाली एका आयोगाची स्थापना केली. हया आयोगात प्राथमिक शिक्षणाला, स्त्री शिक्षणाला तसेच व्यावसायिक शिक्षणाला प्राधान्य देण्यात आले. हंटर आयोगाचे कार्यक्षेत्र प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण होते. त्यात विद्यापीठांच्या कार्यक्षेत्राचा समावेश नव्हता. हंटर आयोगाने सर्वच प्रांतात दौरे काढून जवळजवळ २०० ठराव संमत केले. उदा. प्राथमिक शिक्षणाच्या सुधारणेकडे व प्रगतीकडे सरकारने विशे"ा लक्ष दयावे. स्थानिक भा"ाांचा माध्यम म्हणून वापर व्हावा. स्त्री शिक्षणाला चालना मिळावी, शिक्षणक्षेत्रात खाजगी प्रयत्नांना पूर्ण चालना मिळावी, अनुदानाचे धोरण उदार असावे. एकंदरीत हंटर आयोगाच्या शिफारशीनंतरच्या पुढील २० व"ाात माध्यमिक व महाविद्यालयीन शिक्षणाचा अभूतपूर्व विस्तार झाल्याचे दिसून येते.

अ.क्र.	**'ाळा**	**वर्ष १88१-8२**	**वर्ष १9०१-०२**
१	माध्यमिक 'ााळांची संस्था	३9१६	5१२४
२	माध्यमिक 'ााळांमधील विद्यार्थ्यांची संख्या	२१४०७७	59०१99
३	कला व व्यवसाय महाविद्यालयांची संख्या	७२	१9१
४	महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांची संख्या	–	२३००9

[१५]

जातिव्यवस्थेवर आधारलेल्या समाजात इंग्रजी विद्या घेण्यात ब्राम्हण अनेक व"ॉ आघाडीवर राहिले. श्रे"ठकनि"ठत्त्वाच्या उच्चनिचतेच्या कल्पनांनी ग्रासलेल्या समाजात खालच्या समजल्या जाणाऱ्या जातींना शिक्षण घेणे फार कठीण होते हे आपल्याला नाकारता येत नाही.

समारोप :

मेकॉले असा एक वर्ग निर्माण करू इच्छित होता. 'जो रक्त व रंगाने भारतीय असेल पण प्रवृत्ती, विचार नितिमत्ता आणि बुध्दिमत्तेने इंग्रज असेल' म्हणजेच मेकॉलेला कंपनीसाठी कमी दर्जाच्या जागेवर काम करण्यासाठी करडया रंगाचे इंग्रज बनवायचे होते. हयामध्ये पूर्णपणे तथ्य आहे. पण आपणास हे ही नाकारून चालणार नाही की भारतात इंग्रज सत्तेची स्थापना झाल्यानंतरच बहुजन समाजात शिक्षणाचा प्रसार घडवून आणण्याच्या दृ"टने अडखळत का होईना, परंतु पावले उचलली गेली. इंग्रज राज्यकर्त्यांनी सर्वात महत्त्वाची गो"ट कोणती केली असेल तर ती ही की, त्यांनी समाजातील सर्व घटकांना शिक्षण खुले केले. म्हणजेच शिक्षणाबाबतची वरि"ठ वर्गाची मक्तेदारी संपवून टाकली. ज्या अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या समाजाला भारतीय समाजव्यवस्थेने सर्व प्रकारचे हक्क नाकारले होते. त्यांनादेखील शिक्षणाचे दरवाजे मोकळे झाले.

आधुनिक शिक्षणाची सुरूवात करण्यात ब्रिटिशांचे योगदान तर आहेच पण त्याचबरोबर असंख्य सूज्ञ भारतीयांनी या पवित्र कामी महत्त्वाची भूमिका बजावली होती म्हणूनच हे सर्व काही 'क्य झाले.

संदर्भ सूची :

1- पाटील पी.बी., 'विसाव्या 'ातकातील महारा"ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास', के. सागर पब्लिकेशन्स, पुणे, २०१०, पृ.क्र. १9२

2- चंद्र सतीश, 'मध्ययुगीन भारत', के सागर पब्लिकेशन्स, पुणे, २०१६, पृ.क्र. ४६

3- ग्रोवर बी.एल., 'आधुनिक भारताचा इतिहास' एस चन्द पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली २०१६, पृ.क्र. 8३

4- ग्रोवर बी.एल., उपरिनिर्दि"ट, पृ.क्र. ३०४

5- कित्ता, पृ.क्र ३०४

6- ग्रोवर बी.एल., उपरिनिर्दि"ट, पृ.क्र. १०७

7- ग्रोवर बी.एल., उपरिनिर्दि"ट, पृ.क्र. ३०४

8- ोगोलीकर ह. श्री. देशपांडे, 'महारा"ट्राचा सामाजिक सांस्कृतिक इतिहास', के. इतिहास पब्लिकेशन्स, पुणे, २००७, पृ.क्र. ३१२

9- केतकर श्री. व्यं. महारा"ट्रीय ज्ञानकोश, ज्ञानकोश छापखाना, पुणे, १9२७, पृ.क्र. ३8६

10- कित्ता, पृ.क्र. ३8६

11- कित्ता, पृ.क्र. ३8६

12- कित्ता, पृ.क्र. ३8६

13- ग्रोवर बी.एल., उपरिनिर्दि"ट, पृ.क्र. ३०६

14- ग्रोवर बी.एल., उपरिनिर्दि"ट, पृ.क्र. ३०६, ३०७

15- ग्रोवर बी.एल., उपरिनिर्दि"ट, पृ.क्र. ३०७, ३०8